

Державний примус у системі засобів соціального впливу

Правнопорядок у кожному суспільстві або державі зберігається завдяки правосвідомості або примусу. Так, В.М. Кудрявцев зазначає, що уявлення про обов'язковість права складається з ідеї про його соціальну цінність глибокого розуміння наявності засобів державного примусу, що гарантують виконання закону [1, с. 131].

Якби цей порядок зберігався лише завдяки визнанню, це мало б означати, що правові переконання всіх членів суспільства є однаковими, що є невірним. Одна й та сама правова норма ніколи не буде розцінена як однаково справедлива для всіх верств населення. Тому й існує поруч з правосвідомістю примус як один із засобів забезпечення правового порядку, дотримання вимог, встановлених нормами права. Забезпеченість державним примусом – це необхідна властивість кожної правової норми і права в цілому [2, с. 7].

Дискусія з приводу того, яке місце посідає і яку роль виконує державний примус у правовому житті суспільства, точиться досить давно. Особливого значення набуває проблема розв'язання цього питання у наш час, коли перед незалежною Україною постає питання входу до Європейського співтовариства, уніфікації у цьому напрямку її законодавства, переносу акцептів з одних правових засобів у системі регулювання суспільних відносин на інші.

Державний примус є одним з видів соціального примусу, отже, йому притаманні ознаки останнього.

Соціальний примус, що є одним із засобів забезпечення цінностей суспільства, характеризує такий фактичний стан, який хоча й не виключає рішення індивіда з ланки детермінації, але ставить його у становище, що виключає вибір іншого варіанту поведінки [Див.: 3, с. 59].

Поняття примусу й до нашого часу не є остаточно встановленим. Так, аналіз довідкової юридичної літератури дозволяє говорити про загальну недослідженість цієї дефініції. Наприклад, у юридичному словнику 1953 р. йдеться лише про примусове лікування та про примушування представника влади (шляхом фізичного або психічного насильства, з чого можна зробити висновок, що примус і насильство – поняття тотожні) [4, с. 528]. Юридичні словники радянської доби звичайно містили визначення примусового стягнення коштів, примусових заходів виховного характеру, примусових заходів медичного характеру [5, с. 615-616]. Зберігалася ця тенденція і у довідкових виданнях часів "перестройки". Наприклад, у юридичному словнику 1987 р. також відсутнє поняття примусу; натомість знов-таки пропонується визначення примусових засобів виховного та медичного характеру [6, с. 383].

Однією з ознак визначення примусу з'являється в галузевих дослідженнях, зокрема, з адміністративного права, господарського права, де його розглядають,

разом з переконанням, видом методу державного управління. І примус, і переконання, на думку авторів, взаємно доповнюють одне одного, маючи ті ж самі цілі, а їх змістом є система заходів, в яких конкретизується державний управлінський вплив з метою забезпечення можливої або належної поведінки суб'єктів права [7]. Переконання та примусу притаманні власні якісні особливості, які дозволяють віднести їх до категорії самостійних засобів у застосуванні правових норм. Так, метод переконання визначається як метод активного впливу держави на свідомість, а отже, і на поведінку людини. Переконання в праві має метою “виховання ясних та твердих поглядів, що посягають в усвідомленні необхідності виконувати принципи правових норм та організовувати поведінку інших у відповідності з ними” [8, с. 497]. Людина, що переконана у справедливості вимог правових норм, не потребує будь-якого додаткового впливу з боку держави для виконання цих вимог. Вона виконує всі принципи правових норм добровільно, самостійно. Переконання здійснюється лише як психічний вплив, у процесі якого особистість, добровільно схильється до громадської думки (думки суб'єкта правового впливу), свідомо привласнює цю думку як особисту цінність, із розумінням ставиться до цієї думки, а також до такої поведінки, яка їй, цій думці, відповідає [9, с. 116]. Однак переконання не однаково ефективно впливає на всіх суб'єктів права. Тому й існує поряд з переконанням ще й такий метод, як примус, який пропонується також розуміти як заперечення волі підвладної особи і зовнішній вплив на її поведінку. Оскільки команда не виконано, порушено волю того, хто має владу, останній впливає на моральну, майнову, організаційну, фізичну сферу підвладної особи з метою перетворення її волі, встановлення підкорення [10].

З приводу того, чи є державний примус властивим праву, склалися дві протилежні точки зору. Згідно з думкою одних авторів, державний примус не є неодмінною ознакою права. При цьому він або ж повністю заперечується, або ж його пропонують замінити менш жорстким та більш широким поняттям “державна охорона”. “Поняття державний примус замінено нами поняттям державної охорони тому, що мова йде про формулювання загального визначення, яким можна було б охопити всі історичні типи права, між тим як поняття примусу не передбачає усіх можливих засобів охорони правових норм. Воно, зокрема, не передбачає таких специфічних засобів, якими забезпечується дотримання норм соціалістичного права” [11, с. 60]. Йшлося про те, що соціалістичне право забезпечується не лише і навіть не стільки методами примусу, скільки методами виховного характеру, методами переконання.

Протилежної точки зору дотримуються інші автори. Німецький вчений Р. Сринг стверджував, що без примусу не має сенсу навіть говорити про право, тому що воно є ні чим іншим, як забезпеченням життєвих умов суспільства у формі примусу, системою соціальних цілей, гарантованих примусом [12, с. 53-54].

Щодо визначення поняття державного примусу, одної точки зору в юридичній літературі також немає. Так, державний примус визначається як можливість держави зобов'язати суб'єкта проти його волі та бажання здійсню-

вати певні дії. За наявності факту правопорушення держава зобов'язує особу зазнати певних негативних наслідків [Див.: 13].

Як вже зазначалося, державний примус, з одного боку, розглядається як одна з невід'ємних складових здійснення державної влади, як її засіб (метод), а в кінцевому результаті – як основна ознака держави в цілому. З іншого боку, цей примус – не самоціль, він є наслідком певної поведінки різних соціальних суб'єктів, поведінки, яка відхиляється від вимог правових норм, становить загрозу відносинам, що цими нормами регулюються і охороняються, і застосовуються з метою усунення такої поведінки [14, с. 135].

Державний примус розглядається в широкому та вузькому значенні. У широкому – це є багатогранна та складна діяльність компетентних державних органів з охорони права від порушень. Вона полягає у: а) спостереженні за правомірністю поведінки учасників суспільних відносин; б) дослідженні обставин діянь, у яких виявлені ознаки протиправності; в) розгляді справ про протиправні діяння, застосуванні юридичних санкцій і виконанні актів застосування [15, с. 54].

Деякі автори пропонують розглядати державний примус через поняття правових позбавлень, правових обтяжень. Таке визначення дозволяє виключити засоби примусу до більш широкої категорії правового примусу. Більше того, саме через це поняття може бути розкрито зміст низки засобів державного примусу, передбачених санкціями правових норм [16, с. 74].

Існує також думка, згідно з якою примус є однією із стадій механізму правозастосування, до яких належать: 1) владна діяльність компетентних органів і осіб по здійсненню своїх повноважень; 2) діяльність, направлена в сферу суспільних відносин інших суб'єктів права; 3) надання їм допомоги і створення умов для нормального використання прав, виконання обов'язків, дотримання основних вимог; 4) здійснення примусового впливу на суб'єктів права з метою підпорядкування їх поведінки вимогам закону [17, с. 147].

Однак, наведені визначення не дозволяють остаточно визначитися з аналізованим поняттям, яке залишається дискусійним і потребує подальшого наукового дослідження. Тому необхідним є аналіз характерних рис державного примусу, що наводяться у спеціальній літературі.

По-перше, до особливостей державного примусу відносять те, що він здійснюється від імені держави державними органами. Другою особливістю називають правовий характер такого примусу, тому що він застосовується у визначених законом формах, на заклятих підставах відповідними компетентними органами [18, с. 450].

Визокремлюють ще декілька характерних рис державного примусу, зокрема, те, що він здійснюється у зв'язку з неправомірною, пікідливою для суспільства поведінкою, як реакція держави на таку поведінку. Зокрема, наголошується на тому, що правовий примус зумовлений конфліктом між державною волею, яка виражена у нормі права та індивідуальною волею осіб, що її порушили. Якщо відсутні протиправні дії, то немає й примусових акцій. Власне тут і знаходиться межа примусу. Як приклад наводяться звільнення за

скороченням платів, вилучення земельної ділянки для громадських потреб, позбавлення прав на управління транспортним засобом осіб, що втратили здоров'я тощо. Всі ці засоби, на думку автора, не є засобами примусу, попри всю невигідність наслідків, що ними спричинені [19, с. 13-14].

Думається, з цим не можна цілком погодитися, тому що ці засоби є за своєю суттю примусовими, вони здійснюються попри волю та бажання суб'єктів, до яких застосовуються, в них виявляється державна воля, що заперечує волю індивідуальну. Ці засоби не є мірами відповідальності, але засобами державного примусу вони виступають. Тим більше, що далі автором наводяться приклади примусових заходів: звільнення, припинення робіт, вилучення земельної ділянки, позбавлення прав на управління транспортним засобом тощо. Всі зазначені засоби є засобами відповідальності, які не є тотожними засобам примусу, тому що державний примус і юридична відповідальність співвідносяться як загальне і часткове, примус є поняттям, більш широким за відповідальність.

Далі характеризують примус як такий засіб, який застосовується лише до конкретних суб'єктів права, що порушили юридичні норми. Тут також слід зауважити, що норма права може бути і не порушена суб'єктом, до якого застосовуються засоби примусу, наприклад, попереджувальні засоби.

Державний примус є персоніфікованим, являє собою зовнішній вплив на суб'єкта з метою примусити його виконувати правові приписи, не допустити нових порушень, виховати винну особу і оточуючих. Цілі примусової діяльності досягаються шляхом впливу на моральну, майнову, організаційну та фізичну сферу конкретного суб'єкта права.

Примус здійснюється за посередництвом юрисдикційних, актів застосування права. Самі по собі юридичні норми передбачають лише можливість примусу. Реально владно-примусові властивості правового регулювання концентруються в актах застосування права [20, с. 158].

Державний примус застосовується на підставі норм права. Юридичними нормами встановлюються види засобів, порядок та умови їх застосування, визначаються підстави, закріплюються склади зпротиправних діянь тощо. Слід при цьому зазначити, що будь-який примусовий засіб потрібно розглядати як дозволене у вигляді винятку порушення прав особи, організації, встановлене законом. Тільки в межах закону уювноважені державною органи та посадові особи можуть обмежувати права та свободи суб'єктів права.

Існує державна монополія на правовий примус, тому що тільки держава має право видавати юридичні норми та застосовувати встановлені нею санкції. Лише держава, що має спеціальний апарат примусу, має право застосовувати до фізичних та юридичних осіб, колективних суб'єктів примусові засоби. Щодо недержавних організацій, то вони також мають право на застосування примусу, але лише до своїх членів, лише на підставі своїх статутів. Ці засоби примусу є, загалом, засобами морального примусу, найсуворітшим з яких вважається виключення з членів організації. Крім того, недержавні організації не мають права на застосування до своїх членів фізичного примусу [21].

Таким чином, державний примус – це метод впливу держави на свідомість і поведінку осіб, на майно суб'єктів правових відносин, з метою попередження правопорушень, покарання та виправлення правопорушників, поновлення порушених прав та застосовується незалежно від волі та бажання юридично зобов'язаних суб'єктів.

Підсумовуючи сказане, слід погодитися з висловленою свого часу такою думкою: організований правом і регламентований, зацікавлений обумовлений санкціями юридичних норм і тому певною мірою такий, що обмежує розсуд окремих посадових осіб, який виключає їхню свавільно і суб'єктивізм, примус на основі закону виявляється для суспільства і його членів кращим, чим пряме і необмежене насильство влади, що грубо зневажає будь-який прояв невдоволення існуючим порядком і погіршує волю, а то й життя, кожного, хто здатся бюрократичному апарату несбезпечним для їхнього відносного благополуччя. Крім того, закон і суд є засобом охорони елементарно необхідної безпеки населення, захищаючи людей від кримінальної злочинності та інших асоціальних проявів, що складають погрозу суспільству, поза залежністю від того, яка його класова структура і хто реально перебуває при владі.

Список літератури:

1. Кудрявцев В.Н. Право и поведение. – М., 1997. 2. Лейст О.Э. Санкции и ответственность по советскому праву (теоретические проблемы). – М., 1981. 3. Братусь С.Н. Юридическая ответственность и виновность (Очерк теории). – М., 1976. 4. Юридический словарь. – М., 1953. 5. Юридичний словник / За ред. Б.М. Габія, В.М. Корельського, В.В. Цвєткова. – К., 1974. 6. Юридический энциклопедический словарь / Отв. ред. А.Я. Сухарев. – 2-е изд., доп. – М., 1987. 7. Административное право. Учебник / Под ред. Ю.М. Козлова, Л.Л. Попова. – М., 1999. 8. Пушкінський Б.И. Правовые средства обеспечения эффективности производства. – М., 1980. 9. Недбайло П.Е. Применение советских правовых норм. – М., 1960. 10. Орлик М.Ф. Право и личность. Вопросы теории правового воздействия на личность социалистического общества. – Киев-Одесса, 1978. 11. Бахрах Д.Н. Административная ответственность. – М., 1999. 12. Бахрах Д.Н. Административное право России. Учебник. – М., 2000. 13. Иоффе О.С., Шаргородский М.Д. Вопросы теории и права. – М., 1961. 14. Марченко М.Н. Теория государства и права. Учебник. – М., 1996. 15. Теория государства и права. Учебник / Под ред. проф. В.В. Лазарева. – 2-е изд. – М., 2001. 16. Проблемы общей теории права и государства. Учебник / Под ред. В.С. Нерсесянца. – М., 2001. 17. Комлюк А. Державно-владний аспект адміністративного примусу // Вісник Академії правових наук України. – Харків, 2000. 18. Самощенко И.С., Фарухшина М.Х. Ответственность по советскому законодательству. – М., 1971. 19. Лейст О.Э. Санкции и ответственность по советскому праву (теоретические проблемы). – М., 1981. 20. Котлов В.О. Теория права. Курс лекций: Навч. посібник. – К., 1996. 21. Теория государства и права. Учебник для вузов / Под ред. В.М. Корельского и В.Д. Перевалова. – Изд. 2-е – М., 2001. 22. Бахрах Д.Н. Административная ответственность граждан в СССР: Учебное пособие. – Свердловск, 1989. 23. Алексеев С.С. Механизм правового регулирования в социалистическом обществе. – М., 1966. 24. Бахрах Д.Н. Административная ответственность граждан в СССР: Учеб. пособие. – Свердловск, 1989.

Надійшла до редакції 6.01.2002 р.